

УДК 94 (477) «16»
<https://doi.org/10.15407/rksu.28.065>

Валерій Васильович Ластовський,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин,
Київський національний університет культури і мистецтв
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-8900-5569
ResearcherID: V-2549-2018
e-mail: lastov@ukr.net

Леся Михайлівна Горенко,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільних наук Черкаського інституту
пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля,
Національний університет цивільного захисту України
(Черкаси, Україна)
ORCID: 0000-0001-8900-5569
ResearcherID: AAU-4561-2021
e-mail: horenkolesya@yahoo.com

Світлана Михайлівна Косяк,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільних наук Черкаського інституту
пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля,
Національний університет цивільного захисту України
(Черкаси, Україна)
ORCID: 0000-0002-9817-5743
ResearcherID: W-8621-2019
e-mail: kudelya_k@ukr.net

РУКОПИСНИЙ СИНОДИК БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО ЗОЛОТОНІСЬКОГО МОНАСТИРЯ XVIII СТОЛІТТЯ ЯК ПАМ'ЯТКА КУЛЬТУРИ ТА ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Метою роботи є здійснення загального огляду Синодика Благівіщенського Золотоніського монастиря, аналіз його змісту і з'ясування наукового потенціалу пам'ятки церковної літератури в контексті вивчення історичних, суспільних та культурних процесів, що відбувалися на українських землях у ранній модерний період. **Методологія** дослідження спирається на принципи науковості, системності, історизму із застосуванням

джерелознавчого, порівняльного та логічного методів. **Наукова новизна** зумовлюється не лише введенням до наукового обігу нового історичного джерела, яке практично досі залишається поза увагою науковців та дослідників, а й з'ясуванням основних функцій Синодика (комемораційної та захисту прав монастиря на матеріальні ресурси), що дає можливість прослідкувати як розвиток власне церковної культури, так і її взаємозв'язок із суспільними процесами, які відбувалися на українських землях у зазначений період часу, взаємодію церковного середовища з іншими верствами населення, зокрема з українським козацтвом. **Висновки.** Синодик Благовіщенського Золотоніського монастиря як пам'ятка української культури,

історії та релігійної літератури заслуговує на більш глибоке дослідження науковців, оскільки дозволяє вивчити чималу низку питань соціального, культурного та політичного характеру, зокрема щодо відносин Церкви з українським козацтвом, Запорозькою Січчю, місцевим населенням, духовенством тощо. Матеріал, що в ньому міститься, дає змогу також дослідити генеалогію багатьох українських родин, які мають різне соціальне походження, зокрема Шевченків, Невровських, Корніловичів та багатьох інших.

Ключові слова: Синодик Благовіщенського Золотоніського жіночого монастиря, Церква, генеалогія, українське козацтво, духовенство, Шевченко.

Актуальність теми дослідження. Вивчення пам'яток української церковної літератури раннього модерного часу дає можливість прослідкувати не лише розвиток суто церковної культури, але й її зв'язок із суспільними процесами, взаємодію церковного середовища з іншими суспільними верствами, зокрема з українським козацтвом, врахування ним загальної політичної ситуації навіть при оформленні синодиків.

Аналіз досліджень і публікацій. Синодики (пом'яники, поменники, поминальники) як пам'ятки церковної літератури в українській науці вивчені ще недостатньо. Практично відсутні студії узагальнюючого характеру. Їхні повнотекстові публікації також є поодинокими. Разом з тим, маємо чимало досліджень, що стосуються окремих подібних пам'яток. Рукописний Синодик Благовіщенського Золотоніського монастиря також не можна вважати вивченим. Йому приділялася увага лише в декількох публікаціях В. Кривошеї та В. Ластовського, передовсім у зв'язку з українським козацтвом [7; 8; 9].

Мета дослідження. Маємо необхідність з'ясувати науковий потенціал Синодика Благовіщенського Золотоніського монастиря в контексті вивчення історичних та культурних процесів на українських землях у ранній модерний період.

Виклад основного матеріалу. Синодики як частина церковної літератури не лише мають елементи релігійності, але й містять значний обсяг історичної інформації соціального та політичного характеру.

Синодик Благовіщенського Золотоніського монастиря зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ) [5]. Це рукопис загальним обсягом у 56 аркушів, у картонній палітурці. Розмір аркушів – 15,5x19,5 см, розмір палітурки – 17,0x20,5 см. Палітурка достатньо потерта, проте на її лицевій стороні ще помітні залишки малюнка у вигляді хреста та вицвілі залишки тексту (можливо, назви). Бачимо також, що палітурка була оздоблена рослинним орнаментом, який зараз уже дуже слабко видно. На певних внутрішніх аркушах проглядаються філіграні «АГ» та «БФ».

Мова Синодика – церковнослов'янська. У цілому рукопис оформлений одним почерком, але містить у собі окремі виправлення і доповнення іншим почерком.

Особливістю даного Синодика є його чітке датування – 1777 рік.

Монастир, в якому був створений Синодик, розташовувався в передмісті Зозулівка містечка Золотоноші (нині – районний центр Черкаської області). Виник він внаслідок переселення черниць зі згорілого Коробівського Благовіщенського монастиря (знаходився біля села Коробівка, нині Золотоніського району Черкаської області) в 1760 році. У новоствореному монастирі поступово з'явилися дві церкви – Благовіщенська (1765) та Іоанна Златоуста (1783). Відомо, що станом на 1786 рік тут проживали 52 черниці та ігуменя. У 1817 році монастир був ліквідований, і замість нього утворено парафію [4, с. 86; 14, с. 374–375]. Згадки про цей монастир уже початку XIX століття містяться у спогадах Михайла Максимовича, опублікованих у 1848 році [14].

Щодо Благовіщенського Золотоніського монастиря, то інформації про нього маємо не так і мало, хоча досліджень його історії майже не проводилося. Між тим, хоча документальних джерел збереглося досить

багато, вони практично не введені до наукового обігу. Частина з цих документів зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК), інша частина – в ІР НБУВ.

На 1-му аркуші Синодика міститься титульний запис: «Суйнодикъ 1777 года мѣца Юня 22(д): нача(л)ся писати(с): сий Поминальникъ мѣтра бл(г)овѣще(н)ска(го) дѣвичого Золотоносаго живи(х) І умершихъ дѣшъ разнаго звания здѣ вписанно:- людей: ієрєє(м) Нє(с)тором Козмічем. Синодикъ 1777^г года месеца јюня 22 дня». Уже із цього запису видно, що укладачем Синодика був ієрей Нестор Козміч, який розпочав свою роботу над пам'яткою 22 червня 1777 року.

Текст Синодика складається з декількох частин. Цей поділ є досить умовним, оскільки укладач не завжди чітко дотримувався критеріїв щодо їх формування.

Арк. 1 зв. – перелік черниць монастиря, яких слід «ω здравий поминати».

Арк. 2 – молитва.

Арк. 2 зв.–9 зв. – перелік осіб, яких слід передусім «ω упокоєнии поминати», тобто патріархів, осіб із правлячої царської династії та «все Православное воинство скончавшееся за вѣру ј ωтєчє(с)тво».

Арк. 10–36 – перелік родів духовенства та інших суспільних станів.

Арк. 36–43 зв. – перелік січових козаків, причому розділений ще на дві частини: «Сѣчовіє козаки и ихъ сродство» та «Козаки разних куреней».

Арк. 44–49 зв. – список імен без зазначення станової і родової належності, крім випадку з родиною Нестора Козміча.

Арк. 50–56 зв. – перелік осіб різних станів: «Ро(д); разнаго звания людей ω упокоєнии».

Текст загалом не завжди структурований, подеколи список осіб, яких слід поминати, йде цілісним текстом, тому важко, а інколи й неможливо, відділити один запис від іншого. Тим не менше, цілком очевидно, що Нестор Козміч як укладач враховував усі особливості соціальних і політичних відносин у державі, тому обов'язково виділяв найбільш значимих осіб та їх роди в окремі записи.

Найбільша увага в Синодику приділяється духовенству та козацькій еліті. Звичайно, немало місця відводиться також і селянству та міщан-

ству. Але роди духовенства і козацтва виділяються та розписуються досить детально, в той час як усіх інших – фактично, без деталізації.

Звісно, найбільшу зацікавленість з боку науковців можуть викликати ті записи, що стосуються української еліти. Серед них передусім звертає на себе увагу запис, присвячений родині гетьмана Богдана Хмельницького: «Ро(д): гетьмана Зѣновия Хмє(ль)ницького: Зѣновия Даниила Михаила Гєдєона Василя Марии Феодосия Елени Даниила» (арк. 11 зв.). Особливо показовим у зв'язку із цим записом є те, що більше жоден інший гетьман у даному Синодику не названий. Крім того, варто зазначити, що тут чомусь не згадується Тиміш, старший син гетьмана, а меншого, Юрія, згадано лише під його чернечим ім'ям – Гедеон. Майже аналогічний запис міститься й у Поминальнику (створеному 1771 р.; зберігається у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею, ПП-4490) чоловічого Преображенського Золотоніського Красногірського монастиря. В останньому тільки відсутній повтор імені Данила.

Серед інших представників української козацької еліти згадуються винятково родини лівобережної старшини – загалом 18 (арк. 17 зв.–24), більша частина з яких – родини сотників. Серед них зустрічаються і досить відомі прізвища. Так, тут ми бачимо «Ро(д) Јоана Неверовского» з переліком із 22 імен, двоє з яких належали до духовного сану. У майбутньому представники цього роду посіли значні позиції в середовищі місцевої та імперської еліти: Петро Неверовський став останнім сотником Бубнівським, потім городничим міста Золотоноші і нарешті надвірним радником, а його син Дмитро Неверовський – генерал-лейтенантом російської армії, який прославився в боях франко-російської війни 1812 року, зокрема під Красним і Бородіно [13, с. 302–310].

Певну цікавість у цьому Синодику викликає і запис щодо родини Петра Калниша: «Петра Ка(л)ниша Гавриила Якова Јоана Феодора Ев(с)тафия Антона Андрея Анни Григория; Григория» (арк. 37). У самій пам'ятці цей запис віднесено до тієї частини, в якій перераховуються козаки Запорозької Січі. І це дало підстави відомому історику В. Кривошеї зробити припущення, що він стосується кошового отамана Петра Калнишевського. Однак твердити про це поки що зарано. В усякому разі, маємо іншу інформацію щодо родини кошового, яка не співпадає із цим записом, за винятком одного імені – «Андрій» [2, с. 5–9].

Значну частину в рукопису відведено поминання родів духовенства, передовсім місцевого. Окремо записано роди чотирьох вищих ієрархів українського походження (арк. 11–11зв.):

«Ро(д): архієїпка Сумона...» – рід уродженця Золотоноші, архієпископа Псковського, Ізборського і Нарвського Симеона Теодорського (1700–1754), який, між іншим, деякий час був духівником майбутнього імператора Петра III та майбутньої імператриці Катерини II;

«Ро(д): єїпка Захариї...» – рід уродженця Переяслава, творця і першого єпископа Переяславського, вікарія київського митрополита Захарія Корніловича (*1663–1715);

«Ро(д): єїпка Арсенія...» – рід уродженця Переяславщини, першого єпископа Переяславського і Бориспільського Арсенія Берла (*1670–1744), творця Переяславського колегіуму;

«Ро(д): єїпка Софронія...» – рід уродженця Переяславщини, послухника Золотоніського Красногірського монастиря, єпископа Іркутського і Нерчинського Софронія Кришталецького (1703–1771). У 1918 році він був канонізований Помісним собором Російської православної церкви.

Крім згадок про цих чотирьох ієрархів, у Синодику міститься багато інформації про багатьох інших служителів Церкви та їхні родини. Але до неї слід ставитися дуже обережно, оскільки укладач у деяких моментах явно помилявся або, можливо, щось плував. У будь-якому разі, саме до такої думки спонукають деякі записи. Наприклад, це дуже добре видно в переліку «Єїкповь: Переясло(в)скихъ» (арк. 5 зв.). Загалом тут зазначено 15 імен, однак лише вісім з них мають відношення до тих особистостей, що обіймали Переяславську кафедру, – Захарій (Корнілович), Кирило (Шумлянський), Іоаким (Струков), Арсеній (Берло), Нікодим (Срібницький), Іван (Козлович), Гервасій (Лінцевський) та Іов (Базилевич). Водночас у цьому списку не було згадано єпископа Варлаама (Ліницького). Чому в ньому з'явилися інші імена – незрозуміло. Так само вони не мають відношення і до давньоруської Переяславської єпархії. Аналогічну до попередньої маємо ситуацію і з переліком київських митрополитів («Митрополито(в) Києвскихъ», арк. 5): із 17 імен лише 12 дійсно належать очільникам цієї єпархії.

Якщо до укладання переліку київських та переяславських ієрархів Нестор Козміч підійшов доволі безвідповідально, то список російських царів, імператорів, їх рідних та московських патріархів (арк. 3 зв.–4зв.) був натомість бездоганим. Він був чітко вивіреном і безпомилковим.

Зрозуміло, що поминання роду Романових та московських патріархів перебувало під особливим контролем влади, тому воно не могло містити жодних відхилень. Це могло трактуватися вже як замах на владу, наслідком якого була жорстка кримінальна відповідальність.

Досить формально згадуються в Синодику патріархи інших православних церков під загальним заголовком «Патриархи»: «Афанасія, Софронія, Макарія, Каллиника, Мелетія, Хрисанфа» (арк. 5). Список, як бачимо, невеликий і дуже вибірковий. За всю попередню історію Вселенської Церкви нараховуються кілька сотень очільників Константинопольського, Єрусалимського, Антіохійського та Александрійського патріархатів. Тому важко зрозуміти, хто саме з них і чому був обраний укладачем для поминання в Синодику. Можливо лише припустити, що це були особистості, котрі якимось чином могли мати відношення до України. Наприклад, під іменем «Макарія» міг бути згаданий патріарх Антіохійський Макарій III, що був відомий своєю поїздкою через українські землі в 1654–1656 роках, зафіксованою Павлом Халебським. Але це лише припущення.

Можна зробити й ще один здогад. Серед імен, які згадуються в Синодику, фігурує архімандрит Макарій (арк. 6). Цілком можливо, що тут мався на увазі Макарій Токаревський, архімандрит Канівського монастиря, який трагічно загинув у 1678 році, під час нападу татаро-турецьких військ, а пізніше був канонізований єпископом Переяславським Захарієм Корніловичем [10].

Спеціально, між записами про родини духовенства та родини козаків Запорозької Січі, в тексті виокремлюються ще два важливих записи. Про них слід згадати з тієї причини, що обидва пов'язані безпосередньо із процесом створення і розвитку Благовіщенського Золотоніського монастиря. Перший запис стосується роду «ктитора Феодора Каплъ» (арк. 14 зв.–15 зв.), в якому міститься аж 80 імен, у т. ч. вісім представників духовенства. Федір Капля – це міщанин із Прилук, який передав черницям монастиря землю в Золотоноші спеціально для облаштування

їхнього життя після втрати ними своєї обителі в Коробівці. Другий – роду «укла(д)чика церкви Якова Щербини» (арк. 15 зв.), до якого було вписано 15 осіб. Яків Щербина – це козак Запорозької Січі, який безпосередньо здійснював будівництво головного храму монастиря, розпочате в 1765 році [11, с. 176].

Не можна обійти увагою й ще одного цікавого епізоду, що стосується прізвища «Шевченко». Цілком можливо, що він має безпосереднє відношення до походження Тараса Шевченка, оскільки споріднений із записом поминання родини «Захарии Шевче(н)ка Кирило(в)ского» (арк. 34 зв.–35). Цілком очевидно, що останнє слово в цьому записі позначає географічну назву населеного пункту, з яким пов'язують Захарія Шевченка.

На особу Захарія Шевченка з Кирилівки звернув увагу спочатку Михайло Грушевський [3, с. 3–4], а потім – і Олександр Кониський [6, с. 29]. Документальною підставою для цього став опублікований ще в 1864 році лист жителів села Кирилівки до єпископа Переяславського і Бориспільського Гервасія Лінцевського від 20 липня 1767 року, в якому було викладено прохання про призначення до місцевої церкви священника Іллі Данилова [1, с. 356–359]. Серед підписантів цього листа і фігурували Захарій Шевченко та Євстратій Шевченков. Ім'я останнього згадується також у Синодику серед членів родини Захарія. Звісно, можна припустити, що під Кирилівкою міг значитися й будь-який інший населений пункт Лівобережної України, тим більше, що такі дійсно фіксуються в описах XVIII століття. Тим не менше, є кілька моментів, на які слід вказати: саме ця Кирилівка є найближчою до Золотоноші (а до того, як монастир з'явився в Золотоноші, він знаходився ще ближче – в Коробівці; та й засновником його був ігумен з Мошногірського монастиря, вже зовсім близько до Кирилівки); як свідчить документ 1767 року, запрошений тоді до Кирилівки священник перед тим був вікарієм у Золотоніській сотні.

Як би там не було, на наш погляд, шевченкознавцям варто приділити увагу розгляду запису про Захарія Шевченка.

Попри, здавалося б, суто церковно-релігійне призначення Синодика, не можна не згадати і про його політичний характер. Ми вже відзначали цей момент і стосовно іншого поминальника – Золотоніського Красногірського монастиря [12]. Тут бачимо ті самі акценти. Зокрема, політичний характер проявляється в поминанні предусім представ-

ників правлячої російської династії Романових та патріархів російської Церкви, ігноруванні українських гетьманів (за винятком Богдана Хмельницького). Не забуваймо, що ці поминання здійснюються публічно, відповідно таким способом реалізується й вплив на свідомість віруючих. Для підтвердження цієї думки можемо вказати на характер поминань, який простежується в інших аналогічних пам'ятках. Наприклад, він докорінно відрізняється в Поменнику Введенської церкви в Близьких печерах Києво-Печерської лаври, створеному в XVII столітті. Там на чільне місце в поминаннях виносяться константинопольські патріархи, київські митрополити, інші ієрархи, а вже потім – київські князі починаючи від Володимира Великого та інші державні діячі.

Наукова новизна. Уперше детально розглядається та аналізується з метою введення до наукового обігу Синодик Благовіщенського Золотоніського монастиря як культурна та історична пам'ятка, що сприятиме детальнішому вивченню дослідниками суспільних процесів на українських землях у XVIII столітті.

Висновки. Синодик Благовіщенського Золотоніського монастиря, створений у 1777 році, становить значний інтерес з огляду на інформацію, що міститься у ньому. Це стосується висвітлення чималої низки питань, зокрема щодо стосунків Церкви та українського козацтва, Запорозької Січі, місцевого населення і духовенства тощо. Матеріал Синодика дає змогу дослідити генеалогію багатьох українських родин, які мають різне соціальне походження, зокрема Шевченків, Неверовських, Корніловичів та багатьох інших. На наш погляд, ця пам'ятка заслуговує на прискіпливе вивчення і навіть на повну публікацію з відповідними науковими коментарями.

Список використаних джерел

1. Архив Юго-Западной России. Часть I. Том III. Киев, 1864. 907 с.
2. Грибовський В. Петро Калнишевський. Київ, 2007. 69 с.
3. Грушевський М. Дрібничка до генеалогії Шевченка // Записки НТШ. Т. 5. Львів, 1895.
4. Зверинский В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. Т. I. СПб., 1890. XVIII, 294 с.

5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. І. Од. зб. 696. 56 арк.
6. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Київ, 1991. 702 с.
7. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. Київ, 2004. 418 с.
8. Ластовський В. Запорозьке козацтво часів П. Калнишевського у «Синодику» Благовіщенського Золотоніського жіночого монастиря // Часопис української історії. Київ, 2016. Спецвип. 34. С. 7–10.
9. Ластовський В. Лівобережне козацтво на сторінках «Синодика» Золотоніського Благовіщенського монастиря (1777 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Ніжин, 2020. Вип. 29. С. 270–273.
10. Ластовський В. Макарій Токаревський і смерть у Каневі // Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі. Київ, 2020. Вип. 1–2. С. 194–197.
11. Ластовський В. Між суспільством і державою. Київ, 2008. 496 с.
12. Ластовський В. «Помяник» Золотоніського монастиря як історична пам'ятка і джерело з історії України // Болховітіновський щорічник 2008. Київ, 2009. С. 14–17.
13. Максимович М. Бубновская сотня // Вибрані твори. Київ, 2004. С. 258–313.
14. Максимович М. Воспоминание о Золотоноше // Собр. соч. Т. 2. Киев, 1877. С. 364–379.

Valerii Lastovskyi,

Doctor of Historical Sciences (Dr. Habil. in History), Professor,

Professor of Department of International Relations,

Kyiv National University of Culture and Arts

ORCID: 0000-0001-8900-5569

ResearcherID: V-2549-2018

e-mail: lastov@ukr.net

Lesia Horenko,

Candidate of Historical Sciences (Ph.D in History), Associate Professor,

Associate Professor of Department of Social Sciences

of Chornobyl Heroes Cherkasy Institute of Fire Safety,

National University of Civil Defence of Ukraine

ORCID: 0000-0001-8900-5569

ResearcherID: AAU-4561-2021

e-mail: horenkolesya@yahoo.com

Svitlana Kosiak,

*Candidate of Historical Sciences (Ph.D in History),
Associate Professor of Department of Social Sciences
of Chernobyl Heroes Cherkasy Institute of Fire Safety,
National University of Civil Defence of Ukraine*

ORCID: 0000-0002-9817-5743

ResearcherID: W-8621-2019

e-mail: kudelya_k@ukr.net

Handwritten Synodikon of 18th century of Zolotonosha Monastery of Annunciation as cultural monument and historical source

The aim of the research is to provide a general overview of the Synodikon of Zolotonosha Monastery of the Annunciation, to analyze its content and to clarify the scientific potential of the monuments of ecclesiastical writing in the context of studying the historical, social and cultural processes that took place in the Ukrainian lands in the early modern period. The research **methodology** is based on the principles of science, consistency, historicism, using source study, comparative and logical methods. **Scientific novelty** is determined not only by the introduction of a new historical source for scientific use, being disregarded, in fact, by scientists and researchers, but also by the clarification of the main functions of the Synodikon (commemoration and protection of the rights of the monastery to material resources), which makes it possible to trace not only the development of the church culture itself, but also its relationship with the social processes taking place in the Ukrainian lands at a given period of time, the interaction of the church environment with other segments of the population, in particular with the Ukrainian Cossacks. **Conclusions.** The Synodikon of Zolotonosha Monastery of the Annunciation, as a monument of Ukrainian culture, history and ecclesiastical writing, deserves a deeper study by scientists and historians, since it helps to study a number of issues of social, cultural and political nature, in particular concerning relations of the Church with the Ukrainian Cossacks, the Zaporozhian Sich, local population, clergy and the like. The information it contains gives a possibility to explore the genealogy of many Ukrainian families of different social background, for example, the Shevchenkos, the Neverovskys, the Korniloviches and many others.

Key words: Synodikon of the Zolotonosha Convent of the Annunciation, the Church, genealogy, Ukrainian Cossacks, clergy, Shevchenko.

*Стаття підготовлена 15 квітня 2021 року;
подана до друку 20 квітня 2021 року.*